

Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Erzincan University Journal of Social Sciences Institute

16/2 - Aralık 2023 - E-ISSN-2148-9289

**BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUDAKİ SINIR GENİŞLEMELERİ
ÜZERİNE BİR YORUM**

A Comment on the Eastern Border Expansions of the Byzantine Empire

SÜHA KONUK

Dr. Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Assistant Professor, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History

skonuk@erzincan.edu.tr

Orcid: 0000-0001-6589-8323

Atf/©: Konuk, Süha (2023). Bizans İmparatorluğunun Doğudaki Sınır Genişlemeleri Üzerine Bir Yorum, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 16, Sayı 2, ss. 144-155

Citation/©: Konuk, Süha (2023). A Comment on The Eastern Border Expansions of the Byzantine Empire, *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute*, Year 16, Issue 2, pp. 144-155

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü-Article Types : *Araştırma/Research*
Geliş Tarihi-Received Date : *15.11.2023*
Kabul Tarihi-Accepted Date : *31.12.2023*
Sayfa Numarası-Page Numbers: *144-155*
Doi : *10.46790/erzisosbil.1391198*

Notlar/Notes

Bu makale, 23-24 Ağustos 2021 tarihinde Malazgirt'te düzenlenen "950. Yılında Malazgirt Zaferi" sempozyumunda sunulan *Bizans'ın Doğu Sınırı ve Malazgirt* adlı bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/Intihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/Intihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUDAKİ SINIR GENİŞLEMELERİ ÜZERİNE BİR YORUM

A Comment on the Eastern Border Expansions of the Byzantine Empire

SÜHA KONUK

Öz:

Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki doğu sınırı, imparatorluğun uzun tarihi boyunca stratejik öneme sahip olmakla birlikte, özellikle erken ve orta dönemlerde imparatorluğun Avrupa'da yer alan batı ve kuzey sınırlarına nazaran daha tutarlı ve stabil bir görünümdeydi. Anadolu'ya ayak bastıktan hemen sonra imparatorluk sınırını doğu yönünde genişlemeye ve ilerlemeye devam eden Romalılar, XI. yüzyıla kadar başlıca Partlar, Sâsâniler ve akabinde Müslüman Araplar olmak üzere irili ufaklı muhtelif devlet ve topluluklarla şiddetli mücadelelere girişmiş, bu devletlere ve topluluklara karşı zaman zaman mevcut sınırı koruyamayıp geri çekilmek durumunda kalmışlarsa da 298 yılında doğu ve güneydoğu sınırında, 1071 yılından hemen önce de Anadolu'nun kuzeydoğusu ve doğusunda en geniş sınırlarına ulaşmışlardı. Bu çalışmada da MÖ. I. yüzyıldan başlayarak 1071 Malazgirt Savaşına kadar imparatorluğun doğu sınırındaki değişimler ele alınacak ve sınırın genel durumu hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bizans İmparatorluğu, Sınır, Sınır Araştırmaları

Abstract:

The eastern border of the Byzantine Empire in Anatolia, while strategically important throughout the empire's long history, appeared to be more consistent and stable than the western and northern borders located in Europe, particularly in the early and middle periods. After setting foot in Anatolia, the Romans continued to expand and advance the empire's border in the east, engaging in fierce struggles with various small and large states and communities, primarily the Parthians, Sassanians, and subsequently the Muslim Arabs, until the 11th century. Although they sometimes had to withdraw and were unable to maintain the existing border against these states and communities, they had reached their widest borders in the east and southeast in 298 AD, and in the northeast and east of Anatolia just before the Battle of Malazgirt in 1071. This study examines the changes in the eastern border of the empire from the 1st century BC to the Battle of Malazgirt in 1071 and evaluates the general condition of the border.

Keywords: The Byzantine Empire, Frontier, Frontier Studies

1. GİRİŞ

İtalya yarımadasından adım adım tüm Akdeniz havzasına yayılan Roma İmparatorluğu'nun Anadolu macerası, Pergamon kralının ülkesini Romalılara teslimi (miras bırakması) sonrası başlamış, Küçük Asya'daki irili ufaklı rakipleri ile mücadele eden Roma orduları MÖ. birinci yüzyılda Yakınoğu'da ilerleyerek Euphrates (Fırat) nehrine kadar ulaşmışlardı. İmparatorluk elçilerinin Partlar ile ilk karşılaştıkları tarih olan MÖ. 96 yılında yapılan anlaşma neticesinde Euphrates nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiş (Edwell, 2008: 7-17; Edwell 2013: 191-206) ve Romalılar Yakınoğu'da önemli bir güç ve bölgede yeni bir aktör konumuna gelmişlerdi. Roma-Part sınır komşuluğunun ilk büyük çatışması MÖ. 53 yılında Romalı General Crassus'un akınları ile başlamıştı. Fakat ne var ki Crassus'un birlikleri Carrhae (Harran) yakınlarında Surena komutasındaki Part ordusu tarafından bozguna uğratılmış, yirmi bin Romalı savaş meydanında öldürülüp on bini esir alınarak Crassus'un başı da Part kralına götürülmüştü. (Plutarch, 1916: xiv-xxxiii; Konuk, 2022: 3) MÖ. 38 yılında ikinci bir büyük savaş sonrasında Romalılar on bin asker daha kaybedip Partlar karşısında ikinci büyük yenilgilerini aldıklarında artık karşılarındaki rakiplerini kendileri ile "eş güçte bir devlet" olarak tanıdıklarını bildirmişlerdi. MS. II. yüzyıla kadar Partlar ile olan bu mücadeleler devam etmiş, MS. 165 yılında Edessa (Urfa) merkezli *Osrhoene* bölgesi Romalıların eline geçtikten sonra bu tarihten Part hanedanının çöküşüne kadar geçen süre zarfında sınır büyük ölçüde değişmemiştir. (Hauser, 2012: 1005)

2. III. YÜZYILDAN XI. YÜZYILA DOĞUDAKİ SINIR GENİŞLEMELERİ

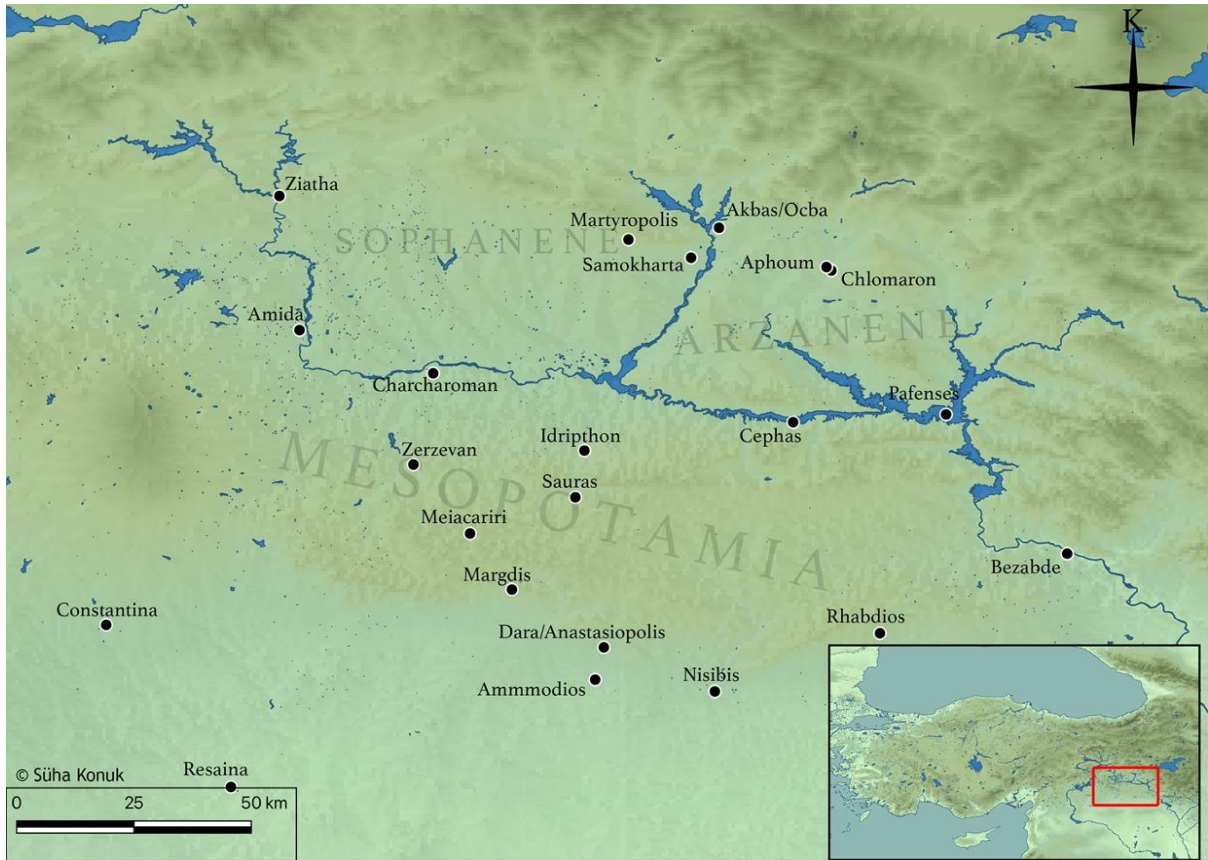
224 yılında I. Erdeşir'in (224-40) başlattığı isyanla¹ çöken Part hanedanlığı sonrasında kimi tarihçilerce "Neo-Pers İmparatorluğu" olarak tanımlanan (Dignas and Winter, 2007: 18) Sâsâni hanedanlığı doğmuş, böylece Roma ile olan mücadeleler de farklı bir safhaya geçmiştir. I. Erdeşir ile Sâsâni hanedanlığı, Pers İmparatorluğu'nun sınırlarına geri dönmeyi amaçlamaktaydılar. (Dio Cassius, LXXX, 4, 1-2; Herodian, VI, 2, 1-2; Zonaras, XII, 15; Frye, 1983: 116-124; Frye 2008: 461-472; Daryaee, 2009: 2-6; Daryaee, 2010: 236-255; Dodgeon and Lieu, 1991: 16-17) Doğal olarak bu da Sâsânilerin Anadolu'nun tamamında hak iddia etmeleri demek oluyordu. Sâsâni hanedanının güç kazanması ile üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan Sâsâni saldırıları ile Romalılar ilk zamanlar bir şok yaşasalar da 233'te bir Sâsâni taarruzunu durdurdular. (Dignas and Winter, 2007: 71-77; Dodgeon and Lieu, 1991: 16-20; Maksymiuk, 2015: 29-32; Konuk, 2022: 6.) Yine de İmparator Severus Alexander'ın ölümü sonrasındaki iç kargaşadan yararlanan Sâsâniler bu dönemde sınırlarını Arap yarımadasından Fars körfezi kıyılarına genişleterek Roma'nın Hindistan ticaretini sekteye uğrattılar. (Potter, 1987: 147-157; Dignas and Winter, 2007: 19; Kettenhofen, 159-177) III. yüzyılda süregiden bu sınır mücadelelerinde ekseriyetle Sâsâniler üstün konumdaydılar. Hatta 244 yılındaki savaşta İmparator Gordianus öldürülmüş ve Romalılar büyük bir hezimete uğratılmıştı. (Zosimus, III, 14, 2; III, 32, 4; Chronicon Paschale, 504; Edwell, 2008: 169-174; Millar 1993: 141-159; Dodgeon and Lieu, 1991: 37; Maksymiuk, 2015: 32-34; Frye, 1983: 124-125; Daryaee, 2009: 6-7) 260 yılında ise yine bir başka İmparator Valerianus, Sâsânilere karşı sefere çıkmış ancak o da Gordianus'a benzer bir akıbete uğrayarak savaşta Sâsânilere esir düşmüştür. Sâsâni Kralı Şapur kendi yazıtlarında bu büyük zafere oldukça geniş yer ayırmış ve belirttiğine göre yetmiş bin civarındaki Roma ordusunu Edessa'da yenmiş, imparatoru esir almış, ordudan eline geçen "kalifiye Romalıları" kendi ülkesine götürerek buralarda inşa ve mühendislik faaliyetlerinde kullanmıştır. (Eusebius, *Vita Constantini*, IV, 11, 2; Festus, *Brevarium*, 23; Eutropius, IX, 7; Jerome, *Chronicon*, 258-260; Zosimus, III, 32, 5; Petrus Patricius, *fragments*, 9; SKZ, 18-22; Dodgeon and Lieu, 1991: 58-65; Konuk, 2022: 7) Fakat 298 yılında yapılan bir savaş iki ülke arasında uzun süredir devam eden ancak politik sınırlarına yansımayan çatışmalarda önemli bir dönüm noktası olmuştu. 298 yılında Satala'da İmparator Galerius ile Sâsâni kralı Narseh'in karşılaştığı savaşta Narseh bozguna uğramış, hatta mahiyetindeki ailesini dahi savaş alanında bırakarak kaçmıştır.

Romalı tarihçiler de onun Hindistan'a kadar kaçtığını yazacaktır. (Malalas, 208, 6-15) Ne var ki Romalıların bu zaferden sonra başkenti Ctesiphon'a kadar ineceklerinden emin olan Narseh, alelacele bir barış anlaşmasını kabul etmek zorunda kalacaktı. Bu anlaşmaya göre; *Romalılar İngilene, Sophanene, Arzanene, Corduene ve Zabdicene bölgelerine sahip olacak, Dicle nehri iki ülke arasında sınır olacak, Media sınırındaki Zintha kalesi Armenia sınırı olacak, Iberia kralı, krallık ünvanı ve alametini Roma'dan alacak ve Nisibis kenti iki devlet arasında ticarete izinli tek merkez olacaktır.* (Petrus Patricius, frag. 14; Blockley, 1992: 6; Konuk, 2022: 12-13) Petrus Patricius'un kayıtlarından öğrendiğimiz bu anlaşma ile Romalılar, Fırat nehrine geldikleri MÖ. birinci yüzyıldan sonra ilk kez sınırlarını doğuya kaydırabilmişlerdi. Öncesinde de Romalılar Fırat nehrinin doğusuna geçip bölgede kontrolü sağlamış hatta buradaki bazı kentleri ele geçirmişti ancak bu anlaşma ile bunu resmiyete kavuşturmuş ve doğudaki rakibine sınırın Dicle nehrinden geçeceğini kabul ettirmiş oldu.

Romalıların *Armenia* bölgesi ve dolayısıyla doğu yönünde ikinci büyük sınır genişlemesi ise 387 yılında yapılan bir "bölüşme" anlaşması ile olmuştur. Tafsilatına aşağıda değineceğimiz anlaşma maddelerinden önce bu anlaşmayı gerektiren siyasi durumdan bahsetmek gerekir. 298 yılı anlaşması Romalılar için kesin bir zafer olmasına rağmen bundan yaklaşık altmış beş yıl aradan sonra yapılan bir başka anlaşma ise tam bir hezimet hükmündeydi. Zira Romalılar bu anlaşma ile 298 yılındaki kazanımlarının tümüyle birlikte bölgenin en önemli kenti olan Nisibis'i de kaybedeceklerdi. İmparator Iulianus'un başlarda başarılı görünen Sâsâni seferi, Sâsâni başkenti Ctesiphon yakınlarında yapılan son bir savaşta Iulianus'un önce yaralanıp sonra öldürülmesi ile bitmişⁱⁱ (Austin, 1972: 301-309; Blockley, 1973: 54-55; Blockley, 1988: 244-260; Dodgeon and Lieu, 1991: 231-274; Dignas and Winter, 2007: 90-94; Frye, 1983: 137-138; Daryae, 2009: 17-18; Konuk, 2022: 12) ve uzun zamandır lojistik destekten mahrum olan Roma ordusu şimdi de imparatorunu kaybetmiş bir biçimde acele ve ağır bir barış anlaşması imzalamak zorunda kalmıştı. Bu anlaşma ile 298 yılındaki anlaşma geçersiz kalmakla birlikte Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırı bir miktar geriye, yani batıya çekilmiş oldu. Zira anlaşma maddelerince Romalılar, Arzanene, Moxoene, Zabdicene, Rehimene ve Corduene'yi Sâsânilere teslim edecek, Nisibis, Singara ve Castra Maurorum Sasanilere terk edilecek, Romalıların Nisibis ve Singara'daki askerleri ve sivilleri tahliye etmelerine izin verilecek, son olarak da Romalılar Ermeni kralı Arsak'a verdikleri desteği keseceklerdi. (Ammianus Marcellinus, XXV, 7.7; Blockley, 1984: 28-49; Blockley, 1992: 24-30; Turcan, 1967: 875-890; Konuk, 2022: 12-14) Dicle'nin doğusunda yer alan *Sophanene* hariç diğer tüm bölgeleri Sâsânilere teslim eden Romalılar yeniden Dicle nehrinin güneyine ve nispeten batısına çekilmiş oldular. Yalnız bu anlaşma sadece Yukarı Dicle ve çevresini kapsayan "dar" bir anlaşmaydı. Daha kuzeyde *Armenia* bölgesindeki paylaşım sorunu henüz çözülmüş değildi. 363 anlaşmasının ardından Romalılar batıdaki Got tehdidi ile meşgulken Sâsâniler *Armenia* bölgesi üzerindeki hakimiyetlerini genişletmeye giriştiler. (Frye, 1983: 137; Daryae, 2009: 19-20; Greatrex and Lieu, 2002: 20-28; Blockley 1992: 42; Mitchell, 2016: 124; Konuk, 2022: 16) II. Şapur'un Romalıları kışkırtıcı siyaseti sonrası neticede Romalılar bir kez daha Sâsâniler üzerine büyük bir orduyla harekete geçip birkaç muharebede zafer elde edince bir süredir devam eden mücadeleler 387 yılında İmparator I. Theodosius zamanında anlaşma ile sonuçlandı. 363 yılı anlaşması *Mesopotamia* eyaleti ve Dicle sınırında barışı tesis ederken kuzeydeki *Armenia* üzerindeki egemenlik meselesi cevapsız kalmıştı. Roma ve Sâsâni devletleri arasına sıkışan Ermeni *Naxharar*larının bölgeleri olan bu coğrafya, her iki devletin de etki alanında yer alıyor, bölgedeki Ermeni aşiretleri kimi zaman Romalılarından yana kimi zaman da Sâsânilerden taraf oluyorlardı. İşte bu 387 yılı anlaşması ise *Armenia* bölgesinin üçte ikisini Sâsânilere bırakırken üçte birini de Romalılara veriyordu. (Faustus of Byzantium, IV, 21) Blockley'in görüşüne göre Sâsâniler bölgenin yoğun biçimde Hristiyanlaşmış ve dini temelde Romalılarla bağı kuvvetli olan kesimini (Akilisene, Derxene, Khorazene ve Karinitis hatta belki de Bagravand, Basean ve Taron) Romalılara devretmişti. (Blockley, 1987: 224; Adontz, 1970: 9) Roma İmparatorluğu'nun bu bölgelerdeki siyasi etkisi yeni bir olgu değildi ancak Romalıların bölgedeki sınırlarını kesin olarak

belirleyen herhangi bir anlaşma 387 yılı öncesinde yapılmamıştı. Bu anlaşma ile de Roma İmparatorluğunun (kuzeydeki) doğu sınırı fiiliyatta çok önceden olsa da resmiyette şimdi ikinci kez genişlemiş oluyordu.

591 yılına gelindiğinde ise Roma sınırlarının doğuya doğru üçüncü kez genişlediğini görmekteyiz. Bu genişleme, esasında İmparator Maurikios'un başarılı siyaseti sayesindeydi. 590'da Sâsâni ülkesinde patlak veren bir iç isyan sonucunda tahtı gasp edilen II. Hüsrev Bizans'a sığınmış, Romalılardan destek istemişti. İmparator Maurikios ile de yakın ilişki kuran Hüsrev neticede Bizans ordusundan elde ettiği yardım ile tahtına yeniden kavuşmuş ve karşılığında da *Armenia* bölgesindeki geniş arazileri Romalılara vermişti. Theophylaktos Simokatta'dan öğrendiğimize göre Hüsrev, söz konusu yardım karşılığında Sâsânilerin ellerinde tuttıkları Martyropolis'i, Dara'yı ve *Armenia* bölgesinde işgal edilen Roma arazilerini Romalılara geri verecekti. (Theophylact Simocatta, IV. 13.24) Ermeni müellif Sebeos ise Theophylaktos'tan farklı olarak Nisibis kenti ile Ağrı dağına kadar olan *Armenia* bölgesi, Dvin kenti, Manazkert'in de içinde bulunduğu Van gölü havzasından Tiflis'e kadar olan geniş bölgenin Romalılara teslim edileceğini kaydetmiştir. (Sebeos, 76, 84) Nitekim 591 yılında Bizans desteği ile tahtına kavuşan genç kral Hüsrev, verdiği sözde durarak bu bölgeleri Romalılara teslim etti. Romalılara verilen bölgeler hakkında Sebeos'un mu yoksa Theophylaktos'un mu söylediği doğrudur tam olarak bilemiyoruz. Ancak kesin olan şu ki; bu anlaşma ile *Arzanene* bölgesinin Bizans'a teslim edildiği ve 363 anlaşmasından sonra Romalıların yeniden Batman çayının ve Dicle nehrinin doğusuna ulaşmış olduklarıdır. 591 anlaşması aynı zamanda iki devlet arasındaki son sınır anlaşması hüviyetindedir zira İmparator Maurikios'un bir darbe ile öldürülmesi sonrası oluşan kaos ortamında doğu sınırı çökmüş, Sâsâni orduları bu dönemde Küçük Asya eyaletlerinin tamamında akınlar düzenleyerek başkent Konstantinopolis'i dahi tehdit etmişlerdir.

Harita 1. Roma ile Sâsâni Devleti Dicle Nehri Sınır Bölgesi (IV-VII. yüzyıllar)

Sâsâni devletinin yedinci yüzyıl ortalarında Müslüman Araplar tarafından ortadan kaldırılması sonrası Bizans'ın doğudaki komşusu artık Emevi halifeliği olmuştu.ⁱⁱⁱ Bu noktadan itibaren Bizans'ın doğu sınırı, Müslüman fetihleri ile Yukarı Dicle ve Fırat havalisinden batıya çekilmek zorunda kalmıştır. Bizans-İslam sınır bölgelerini oluşturan coğrafya (Anadolu ve Yakındoğu) aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun eski kültürel merkezlerini de teşkil etmekteydi. Bu bağlamda Bizans-İslam sınırı üzerine bilhassa 1960'lardan itibaren temeli teşkil eden çalışmalar (Ahrwiler, 1962: 1-32; Ahrwiler, 1974: 209-230; Oikonomides, 1974: 285-302; Lillie, 1976) hız kazanmış, (tıpkı Roma-Sâsâni savaşları üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi) bu çalışmalar da yakın dönemde ortaya çıkan arkeoloji, tarihi coğrafya ve sosyo-iktisadi tarih eksenli dikkat çekici diğer araştırmalara da temel teşkil etmişler (Bonner, 1996; Avcı, 2003; Eger, 2015; Andriollo, 2017; Kaldellis 2019; Tor, 2023a). XI. yüzyıla kadar kuzey Suriye ve Toros dağları, iki hasım arasındaki çatışmaların en yoğun yaşandığı bölgelerdi. Erken İslam döneminde bu bölgelerin kendine has ismi bile vardı: thughūr. (Tor, 2023b: 14) Roma-Sâsâni savaşları yalnızca genel tarihler ve kronikler gibi dar bir çerçeveden ele alınırken, Bizans-Arap çatışmalarında kaynak çeşitliliği oldukça artmaktadır. Bunda Müslüman müelliflerin ortaya koydukları eserlerin önemli payı vardır. Bizans-Müslüman sınır bölgesine ilişkin algımızı ve anlayışımızı belirlemede mevcut edebi kaynaklar tarafından sağlanan bilgilerin niteliği ve kalitesi bir vakıadır. Bunlar, Bizans, Süryani, Ermeni ve Arap tarihçilerinin geniş bir yelpazedeki kayıtları, azizlerin hayatlarına ara sıra yapılan atıflar, mucize anlatıları ile mektupları, Bizans askeri incelemelerini ve Küçük Asya vilayetlerine atıfta bulunan Arap seyyahlarının coğrafî kılavuzlarını içermektedir. (Beihammer, 2023: 40) Bizans-Arap savaşlarıyla ortaya çıkan ve günümüze ulaşan "Digenis Akritis", "Prenses Fatima'nın masalları" ve "Battal Gazi destanı" gibi sözlü eserler, çatışmaların sınır bölgesindeki halk hikayelerine yansıyan bir başka ürünüdürler.

Sekizinci yüzyıl ortalarından Selçukluların gelişine kadar Bizans-Arap mücadelelerinin -bazı istisnai dönemler haricinde- genel manada sınır şehirlerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu açıdan mücadeleler Sâsâni çatışmalarını hatırlatsa da Bizans'ın doğu sınırındaki bu yeni rakibi öncekinden çok daha çetindi ve nitekim Bizans İmparatorluğu uzun yıllar boyunca elinde tuttuğu çoğu kent ve kaleyi kısa bir süre içinde Müslüman Araplara terk etmek zorunda kaldı. (Bonner, 1992: 5-31) Amida, Edessa, Antiocheia, Martyropolis, Melitene gibi doğunun en önemli garnizon kentleri bunlardan sadece birkaçıydı. Ancak kuzeydoğu sınırında *Armenia ve Iberia* bölgeleri ile teması kesilmemişti ve bu durum on birinci yüzyıl sonuna kadar bu şekilde devam edecekti. Anadolu içlerine Arap akınları muhtemelen 662'de Muaviye'nin halifeliğini sağlamlaştırması sonrasında başlamıştı. 667'de ise Arapların ilk Konstantinopolis kuşatması denizden uygulanan abluka ile başladı. Kara ordusunun Anadolu yakasında Khalkedon'da geçirdiği kış sonrası 668 baharında da kuşatma orduları surlara ilk saldırıları düzenlediyse de iâşe yetersizliği sebebiyle kaldırıldı. Konstantinopolis kuşatması 670'lerin başlarında "Grek ateşi" adı verilen silahın etkili bir biçimde kullanılmasına kadar sürecekti. Konstantinopolis'in 717 dolaylarında ikinci kez kuşatılmasına kadar Bizans ordusu herhangi bir varlık dahi gösteremez duruma gelmişti. (Jankowiak, 2017: 222) Bizans-Arap mücadelesindeki bu ilk şok dalgası sonrası Arapların stratejileri değişime uğradı. Anadolu içlerinde başkente kadar uzanan uzun seferlerin yerine mücadeleler bilhassa *Kilikya* yöresinde cereyan eden sınır çatışmalarına dönmüştü. Konstantinopolis kuşatmalarında alınan yenilgiler büyük olasılıkla bu değişimin en önemli sebebiydi. R. Lillie'nin yorumuna göre Araplar Bizans ordusunu sınırda yıpratıp Konstantinopolis'e giden yolu açmayı umuyorlardı. (Lillie, 1976: 137-139) Sekizinci yüzyıl mücadelelerinde Bizans'ın hem Anadolu'da hem de denizdeki savunma kabiliyeti belirgin biçimde artmıştı. 720-740 arasında Araplar Bizans karşısında altı kez yenilgi aldılar. (Haldon and Kennedy, 2017: 142)

Harita 2. Bizans ile Müslüman Arapların Sınır Bölgesi (VIII – X. yüzyıllar)

Yedinci yüzyıl ortalarında Müslüman fetihlerinin başlangıcından onuncu yüzyıl ortalarına kadar mütemadiyen savunmada olan Bizans, onuncu yüzyıl ortalarında Abbasi hilafetinin Büveyhiler tarafından baskı altına alınması sonrasında doğu sınırında ciddi başarılar elde etmeye başlayacaktı. (Kennedy, 1992: 134) Araplara karşı mücadelede Bizans'ın talihi VII. Konstantinos (913-959) devrinden itibaren dönmeye başlamış, 949 dolaylarında Fırat nehri havalisi Bizans kontrolüne geçmişti. Fakat Araplarla olan mücadelede esas kırılma noktası 961 yılında İmparator II. Romanos döneminde (959-963) Girit adasının yeniden Bizans tarafından ele geçirilişi olmuştu. (Ioannes Skylitzes, XII, 4; Urfalı Matheos, III; Tsougarakis, 1988: 58-63; Ostrogorsky, 1981: 265-266) Bu olayın akabinde doğu sınırında da birbiri ardına başarılar geldi. 962'de Kilikya bölgesi ile Halep ve Toros dağları boyunca uzanan çok sayıda kalenin ele geçirildiği bilinmektedir. 964'te İmparator Nikephoros Phokas (963-969) döneminde de Tarsus ve Edessa kentleri, 969'da ise Antiocheia şehri Bizans tarafından alındı. 974 yılına gelindiğinde ise I. Ioannes Tsimiskes (969-976), Şam/Damascus, Beyrut ve Sidon kentlerine hakim olarak Filistin bölgesinde Bizans egemenliğini uzun bir aradan sonra yeniden tesis etti. (Urfalı Matheos, XV; Walker, 1977: 301-327; Holmes, 2006: 340) II. Basileios devrine kadarki bu toprak kazanımları, Romalıların daha evvel elinden çıkan bölgelerin "yeniden fethi" hareketi gibi görülebilir. Ancak II. Basileios (976-1025) ve sonrasında IX. Konstantin Monomakhos (1042-1055) zamanındaki doğu sınırındaki genişlemeler, Bizans'ın bu cephedeki son büyük toprak kazanımı olacaktır.

Bizans'ın güneydoğu sınırındaki bu ilerleyişine paralel, kuzeydoğu sınırında da benzer gelişmeler mevcuttu. 949'da Theodosiopolis/Karin ele geçirilmiş (Holmes, 2006: 152), 966'da *Taron* bölgesi ilhak edilmiş ve 1018'te Karin kenti tahkim edilerek XI. yüzyıl başında Bizans, *Armenia* sınırında yeniden aktif bir siyaset izlemeye başlamıştı. II. Basileios'un Gürcüler üzerine yaptığı başarılı seferler sonrası Iberia *Theması*nın kurulması sonrasında Ani kralı Hovhannes Smbat da telaşa kapılmış ve topraklarının Bizans tarafından talan edilmesinden korkarak 1022 yılının başlarında

Konstantinopolis'e gönderdiği bir mektupla Ani kentinin anahtarlarını imparatora teslim etmişti. (Honigmann, 1970: 166; Dedeyan, 2015: 235) Basileios ise onunla yaptığı anlaşmada ölümüne kadar krallığını idare etmesine izin vermiş, ölümünden sonra da tüm krallığının Bizans'a ilhak olacağına dair yazılı ahitnamesini istemişti. (Urfalı Matheos, LVI; Honigmann, 1970: 166) Nitekim böyle de oldu ve 1025 yılındaki ölümü sonrasında Bizans, Taron bölgesini, Iberia *Themasını*, Malazgirt merkezli *Apahunik* bölgesini ve Van gölünün kuzeyindeki diğer kentleri ilhak ederek *Vasपुरakan*'ı ele geçirmiş oldu. Hovhannes Smbat ve kardeşi Aşot'un 1041 yılında ölümleri sonrasında Bizans Ani kentinin de teslim edilmesini bekliyordu ancak böyle olmadı. Aşot'un oğlu II. Gagik Bizans'a direnmeyi tercih etti. 1044 yılına gelindiğinde kent surları önünde Bizanslılar iki kez mağlup edildiler ancak Gagik'in üzerinde baskı artmaktaydı. Bu doğrultuda barış sağlamak için başkent Konstantinopolis'e gelen Gagik'in Ani valisi olan *katholikos* Bedros kenti Bizanslılara teslim etti. (Honigmann, 1970: 172; Shepard, 1975: 292-295; Holmes, 2006: 101) Böylece 1045 yılına gelindiğinde Bizans'ın *Armenia*'daki genişlemesi son bularak Malazgirt savaşı öncesi doğudaki en geniş sınırlarına ulaştı. Ne var ki bu durum çok uzun sürmeyecek, 1060'lardan itibaren Selçuklular Anadolu içlerinde ilerleyip Kayseri havalisine kadar gireceklerdi. IV. Romanos'un tahta çıktıktan sonra Türklere karşı düzenlediği ilk iki sefer 1045 öncesi sınırın *status quo* durumunu koruma çabasıydı ancak her hâlükârda 1071 sonrasındaki süreçte doğu sınırı fiili olarak da çökmüş oldu.

3. SONUÇ

Son söz olarak; Roma/Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırının geç antik çağdan on birinci yüzyıl ortalarına kadar zaman zaman Sâsâniler ve ardından Müslüman Araplara karşı geri çekilmelerle birlikte dört kez büyük oranda genişlediğini görmekteyiz. Anadolu'nun batısındaki hakimiyet tesis edildikten sonra doğuya doğru ilk büyük ilerleme 298 yılı anlaşması ile Dicle nehrinin doğu sahiline geçiş, ikincisi 387 anlaşması ile *Armenia* arazilerinin paylaşımı, üçüncüsü 591 yılı anlaşması ile Arzanene ve Taron havalisinin ilhakıdır. 298 Anlaşmalı ile elde edilen kazanımlar 363 Anlaşması ile Sâsânilere teslim edilmişti. 387 ve 591 yıllarındaki anlaşmalar ile elde edilen topraklar ise VII. yüzyıl ortalarında Müslüman Arapların fetihleri ile imparatorluğun kontrolünden çıkmış, Bizans Dicle ve Fırat havalisinden çekilerek uzun bir müddet Kilikya ve orta Anadolu'yu savunmak durumunda kalmıştır. Bizans'ın doğuda Selçuklular ile karşılaşmadan evvelki son sınır genişlemesi ise bir anlaşma ile olmamış ve uzun bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. X. yüzyıl ortalarında başlayıp 1045'te son bulan bu süreç kendi içinde güneyde Müslüman Araplarla olan mücadele ve kuzeyde Ermenilerle olan mücadele olmak üzere iki dönemde incelenmelidir.

REFERENCES/KAYNAKÇA

- Adonts', N. (Nikoghayos), & Garsoïan, N. G. (1970). *Armenia in the period of Justinian : the political conditions based on the Naxarar system*. Calouste Gulbenkian Foundation.
- Agat'angeghos., & Thomson, R. W. (1980). *Patmut' iwn Hayots' = History of the Armenians* (A facism. reproduction of the 1909 Tiflis ed., with an introd. by Robert W. Thomson). Caravan Books.
- Ahrweiler, H. (1962). L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe-IXesiècles). *Revue historique*, 227(1), 1–32.
- Ammianus Marcellinus. (1950). *History* (J. C. Rolfe, Trans.). Harvard University Press.
- Andreasyan, H. D. (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türk Tarih Kurumu.
- Austin, H. N. (1972). Julian at Ctesiphon: a fresh look at Ammianus' account. *Athenaeum*, (vol. 50, 301-309)
- Avcı, C. (2003). *İslam-Bizans İlişkileri*. Türk Tarih Kurumu.
- Beihammer, A. D. (2023). The Byzantine–Muslim Frontier from the Arab Conquests to the Arrival of the Seljuk Turks. *The Islamic Byzantine Border in History*. Edinburgh University Press.
- Blockley, R. C. (1973). Festus' Source on Julian's Persian Expedition. *Classical Philology*, 68(1), 54–55.
- Blockley, R. C. (1984). The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363. *Florilegium (Ottawa)*, 6(1), 28–49.
- Blockley, R. C. (1987). The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D. *Historia : Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 36(2), 222–234.
- Blockley, R. C. (1988). Ammianus Marcellinus on the Persian Invasion of A. D. 359. *Phoenix (Toronto)*, 42(3), 244–260.
- Blockley, R. C. (1992). *East Roman foreign policy : formation and conduct from Diocletian to Anastasius*. Francis Cairns.
- Bonner, M. (1992). Some Observations concerning the Early Development of Jihad on the Arab-Byzantine Frontier. *Studia Islamica*, 75(75), 5–31.
- Bonner, M. (1996). *Aristocratic violence and holy war : studies in the Jihad and the Arab-Byzantine frontier*. American Oriental Society.
- Cameron, Averil. (1970). *Agathias*. At the Clarendon Press.
- Cassius Dio., Cary, E., & Foster, H. B. (1914). *Dio's Roman history*. Cambridge University Press.
- Daryae, T. (2010). Ardaxhir and the Sasanians' Rise to Power. *Anabasis* (1, 236-255).
- Daryae, T. (2014). *Sasanian Persia : the rise and fall of an empire*. I.B.Tauris.
- Dedeyan, G. (2015) *Ermeni Halkının Tarihi*. Ayrıntı.
- Dignas, B., & Winter, E. (2007). *Rome and Persia in late antiquity : neighbours and rivals*. Cambridge University Press.
- Dodgeon, M. H., & Lieu, S. N. C. (1991). *The Roman Eastern frontier and the Persian Wars (AD 226-363) : a documentary history*. Routledge.
- Dodgeon, M. H., Lieu, S. N. C., & Greatrex, Geoffrey. (1991). *The Roman eastern frontier and the Persian Wars*. Routledge.
- Edwell, P. (2013). The Euphrates as a Boundary between Rome and Parthia in the Late Republic and Early Empire. *Antichthon*, 47(2013), 191–206.
- Edwell, P. M. (2008). *Between Rome and Persia the middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman control*. Routledge.
- Eger, A. A. (2014). *The Islamic-Byzantine frontier : interaction and exchange among Muslim and Christian communities*. I.B. Tauris.
- Eusebius, Cameron, Averil., & Hall, S. George. (1999). *Life of Constantine*. Clarendon Press.
- Eutropius, & Bird, H. W. (2011). *The Breviarium ab urbe condita*. Liverpool University Press.
- Frye, R. N. (1983). The Political History of Iran Under the Sasanians. in *The Cambridge History of Iran* (Vol. 3, pp. 116–180). Cambridge University Press.
- Frye, R. N. (2008). The Sasanians. in *The Cambridge Ancient History*, (Vol. 12, 461-472). Cambridge University Press.

- Haldon, J., Kennedy, H. (2017). The Arab-Byzantine Frontier in the Eight and Ninth Centuries: Military organisation and Society in the Borderlands. *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*. Routledge.
- Hauser S. (2011). The Arsacid (Parthian) Empire. In *Blackwell Companions to the Ancient World: A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*.
- Herodian., & Whittaker, C. R. (1969). *Herodian*. Heinemann.
- Honigmann, E. (1970) *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul Üniversitesi.
- Jankowiak, M. (2017). The first Arab siege of Constantinople: The campaign of Yazid b. Mu'awiyah in 667-669. *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü. 201-229.
- Kaldellis, A. (2019). *Romanland : ethnicity and empire in Byzantium*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kennedy, H. (1992). Byzantine-Arab Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the mid-eleventh century. *Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*. Variorum. 133-143.
- Kettenhofen, E. (1995). Die Eroberung von Nisibis und Karrhai durch die Sāsāniden in der Zeit Kaiser Maximins (235/236 n. chr.). *Iranica antiqua*, 30, 159–177.
- Konuk, S. (2022). *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası'nın Tarihi Coğrafyası*. Türk Tarih Kurumu.
- Lilie, R.-Johannes. (1976). *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber : Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert*. Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität.
- Maksymiuk, K. (2015). *Geography of Roman-Iranian wars : military operations of Rome and Sasanian Iran*. Siedlce.
- Malalas, J., Jeffreys, Elizabeth., Jeffreys, Michael., Scott, R., & Croke, Brian. (1986). *The chronicle of John Malalas*. Australian Association for Byzantine Studies.
- Millar, Fergus. (1993). *The Roman Near East, 31 BC-AD 337*. Harvard University Press.
- Mitchell, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Ostrogorsky, G. (1981). *Bizans Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Philostorgius., & Amidon, P. R. (2007). *Philostorgius church history*. Brill.
- Plutarch. (1914). *Lives* (B. Perrin, Trans.). Harvard University Press.
- P'awstos, & Garsoïan, N. G. (1989). *The epic histories attributed to P'awstos Buzand : (Buzandaran Patmut'iwnk')*. Harvard University Press.
- Scylitzes, J., & Wortley, J. (2010). *John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811–1057 : Translation and Notes*. Cambridge University Press.
- Sebēos, Thomson, R. W., Howard-Johnston, James., & Greenwood, Tim. (1999). *The Armenian history attributed to Sebeos*. Liverpool University Press.
- Simocatta, Theophylactus., Whitby, Michael., & Whitby, Mary. (1986). *The History of Theophylact Simocatta : an English translation with introduction and notes*. Clarendon Press ; Oxford University Press.
- Tor, D. G. (2023) The Historical Significance of the Islamic–Byzantine Border: From The Seventh Century To 1291. *The Islamic Byzantine Border in History*. Edinburgh University Press.
- Tor, D. G. (Deborah G., & Beihammer, A. D. (Eds.). (2023). *The Islamic-Byzantine border in history : from the rise of Islam to the end of the crusades*. Edinburgh University Press.
- Tsounkarakēs, Dēmētṛēs. (1988). *Byzantine Crete : from the 5th century to the Venetian Conquest*. Historical Publications St. D. Basilopoulos.
- Turcan, R. (1967). L'abandon de Nisibe et l'opinion publique. *Mélanges D'archéologie et d'histoire offerts a André Piganiol (Paris)*, 875-890.
- Walker, P. E. (1977). The “Crusade” of John Tzimisce in The Light of New Arabic Evidence. *Byzantion (Bruxelles)*, 47, 301–327.
- Whitby, Mary., & Whitby, Michael. (1989). *Chronicon Paschale 284-628 AD*. Liverpool University Press.
- Zonaras, J., Banchich, T., & Lane, E. (2009). *The history of Zonaras from Alexander Severus to the death of Theodosius the Great*. Routledge.
- Zosimus. (2017). *Zosimus : new history* (R. T. Ridley, Trans.). Brill.

EXTENDED SUMMARY

In 224, after the Parthian dynasty collapsed with the rebellion of Artabanus III (224-40), the Sasanian dynasty, described by some historians as the "Neo-Persian Empire", was born, and thus the struggles with Rome entered a different phase. A war in 298 was an important turning point in the long-standing conflicts between the two countries, which were not reflected in their political borders. With the agreement concluded after this war, the Romans were able to shift their borders to the east for the first time since the first century BC, when they came to the Euphrates.

The second major expansion of the Romans' borders into Armenia, and thus eastwards, came with a "partition" treaty in 387. In 363, Romans established peace in the province of Mesopotamia and on the Tigris border, leaving the question of sovereignty over Armenia in the north unanswered. This geography, which was the territory of the Armenian Naxharars caught between the Roman and Sasanian states, was in the sphere of influence of both states, and the Armenian tribes in the region were sometimes in favour of the Romans and sometimes in favour of the Sasanians. This treaty of 387 left two thirds of the Armenia region to the Sasanians and one third to the Romans. With this treaty, the eastern border of the Roman Empire (in the north) was now officially extended for the second time, although in practice it had already been extended long before.

By 591, we see that the Roman borders had expanded eastwards for the third time. This expansion was mainly due to the successful policy of Emperor Maurice. In 590, Khosrev II, whose throne was usurped as a result of an internal rebellion that broke out in the Sasanian country, sought refuge in Byzantium and asked for support from the Romans. Establishing a close relationship with Emperor Maurice, Khosrev eventually regained his throne with the help of the Byzantine army and in return, he gave the Romans large lands in the Armenia region. The treaty of 591 was also the last border treaty between the two states, as the eastern border collapsed in the chaos following the assassination of Emperor Maurice in a coup, and the Sasanian armies organised raids throughout the provinces of Asia Minor during this period, even threatening the capital Constantinople.

After the elimination of the Sasanian state by the Muslim Arabs in the mid-seventh century, Byzantium's eastern neighbour became the Umayyad Caliphate. From this point on, the eastern border of Byzantium had to be pushed westwards from the Upper Tigris and Euphrates basins by Muslim conquests. From the mid-eighth century until the arrival of the Seljuks, we see that the Byzantine-Arab struggles -except for some exceptional periods- were generally concentrated in the border cities. Although in this respect the struggles were reminiscent of the Sasanian conflicts, this new rivalry on Byzantium's eastern border was much more formidable than the previous one, and the Byzantine empire was forced to cede most of the cities and fortresses it had held for many years to the Muslim Arabs in a short period of time. However, it remained in contact with Armenia and Iberia on its north-eastern frontier, a situation that would continue until the end of the eleventh century. Having gained the upper hand over the Arabs in the tenth century, Byzantium recaptured a significant part of the territories it had lost.

Parallel to this Byzantine advance on the southeastern frontier, there were similar developments on the northeastern frontier. After the death of Hovhannes Smbat, king of Ani, in 1025, Byzantium annexed the Taron region, the Thema of Iberia, the Apahunik region centred on Malazgirt, and other towns north of Lake Van and took control of Vaspurakan. By 1045, the Byzantine expansion in Armenia came to an end and reached its widest borders in the east before the Battle of Malazgirt. To conclude, the eastern frontier of the Roman/Byzantine Empire was greatly expanded four times from late antiquity to the mid eleventh century, with occasional retreats against the Sasanian and then the Muslim Arabs.

SONNOTLAR

ⁱ Erdeşir'in isyanı hakkında bkz: Dio Cassius, LXXX, 3, 1-2; Agathangelos, 3-9; Agathias, IV, 24,1.

ⁱⁱ İmparator Iulianus 362 yılının Mayıs ayında başkentten ayrıldı ve bir ay sonra Antiochia'ya ulaştı. Burada uzun vakit geçiren imparator, 363 senesinin Mart ayında altmış beş bin kişilik ordusu ise Sâsâniler üzerine yürüdü. Sâsâni başkenti Ctesiphon'a kadar ilerleyen Romalılara karşı Sâsânilerin yıpratma taktikleri başarılı oldu ve başkenti ele geçiremedikleri gibi 26 Haziran günü yapılan son savaşta Iulianus bir mızrak darbesi ile yaralandı ve kısa bir süre sonra da öldü. Romalılar bu şok ile Iovianus'u imparator ilan ettiler ve hem dönem kaynaklarında hem de sonraki yüzyıllarda dahi utanç ile anılacak olan barış anlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar. Hem dönem hem de daha sonraki kaynaklarda geniş yer bulan sefer için bkz: Ammianus Marcellinus, XXV, 3; Zosimus, III, 28, 4-29; Philostorgius, VII, 15; Malalas, XIII, pp.331, 21-333.

ⁱⁱⁱ Emevi dönemi Bizans-Arap savaşları için güncel bir çalışma bkz: Wellhausen, 2017: 31-64.